

Χωροταξική ανάλυση του ιστορικού οικισμού των Καρυών και εξέλιξη του ανάγλυφου

Γ. Σιδηρόπουλος

Υρκανίας 1 - 11142 Αθήνα

Περίληψη

Αντικείμενο της μελέτης είναι η χωροταξική αποτύπωση και ανάλυση της πρωτεύουσας του Αγ. Όρους Καρυές.

Η σημασία της καταγραφής είναι ιδιαίτερου ενδιαφέροντος εφ' όσον οικισμός και περιοχή είναι σε συνεχή ύπαρξη πέραν της χιλιετίας.

Η ανάλυση στρέφεται στην εύρεση της αρμόζουσας μεθοδολογίας, που μέσα από τις επιταγές του μοναστικού καθεστώτος, θα επιτρέψει τη συνολική καταγραφή ανθρωπιστικών και χωρικών δεδομένων που διέπουν την αθωνική πρωτεύουσα.

Resume

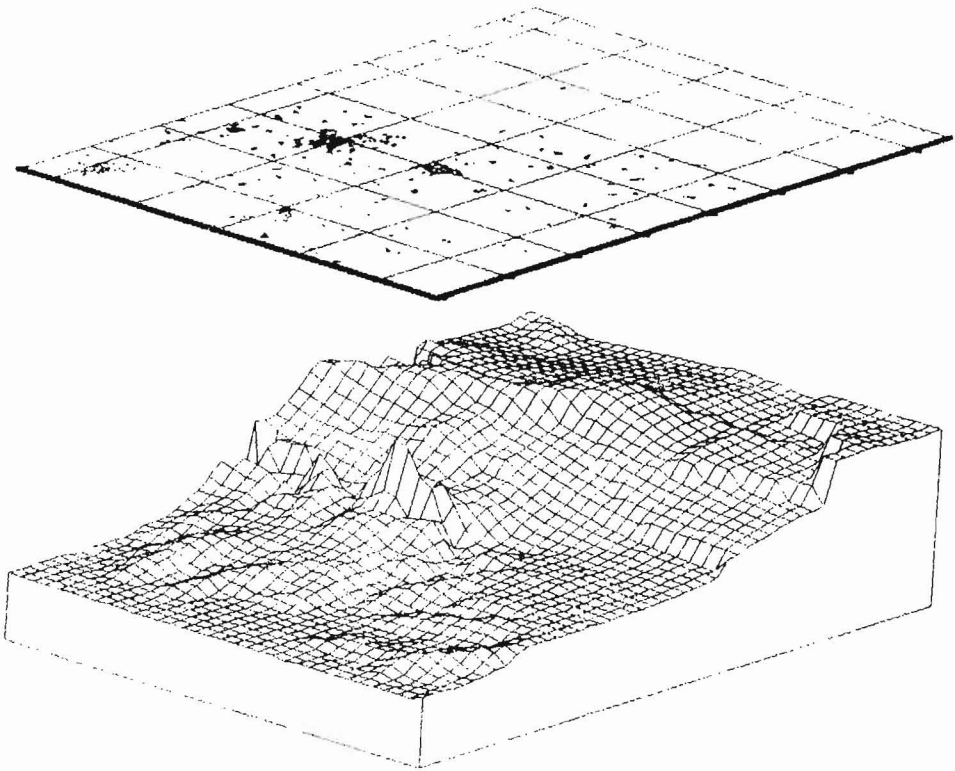
L' objet de cette etude est le releve et l' analyse au niveau d' aménagement spatial, de la capital du Mont Athos.

La signification de cette aproche est de tres grand interet, puisque tant la ville autant que la region est en vie d' ici et plus de mille ans.

L' analyse a comme objet pricipal de trouver la methodologie adaptee qui a travers des obligations de la vie monastique, permetra un premier releve global de donnes humains et spatiaux de la capital athonite.

Εισαγωγή

Οι Καρυές είναι η πρωτεύουσα της χερσονήσου του Αγίου Όρους. Η πολίχνη είναι ενεργημένη στο Β.Α. πράνες της οροσειράς που καταλήγει νότια στο όρος Άθως. Τα κελιά των Καρυών βρίσκονται στο ψηλότερο σημείο της αμφιθεατρικής κοιλάδας με θέα τη Θάσο, Σαμοθράκη και τη Λήμνο.

Χάρτης 1. Τοπογραφία αναγλύφου, δόμηση.

Η βλάστηση είναι πυκνή και οργιώδης. Λεπτοκαρυές, ελαιόδεντρα, αμπέλια, κηπευτικά και οπωροφόρα που δίνουν τη σκυτάλη, όσο απομακρυνόμαστε από το κέντρο, στα γύρω δάση ελάτων, καστανιών και δρυών.

Η δημογραφία της αθωνικής πρωτεύουσας

Η αρχαιότερη άμεση αριθμητική πληθυσμιακή ένδειξη (Σμυρνάκης 1988, 703) μιλά για 500-600 λαϊκούς διαμένοντες στις Καρυές υποθέτουμε τη στιγμή της συγγραφής του βιβλίου το 1901.

Οι προγενέστερες ενδείξεις έχουν έμμεσες υποδείξεις για τον αριθμό των μοναχών στην Λαύρα των Καρυών. Ο Ι. Κομνηνός μας αναφέρει τις εντυπώσεις του για τις Καρυές μετά την επίσκεψή του το 1698 στο Αγ. Όρος ότι «...Εκεί τριγύρω είναι καθίσματα και μετόχια από όλα τα μοναστήρια με κελιά και εκκλησίας προς ανάπαυσιν των εις την σύναξιν

ερχομένων μακρόθεν αγίων γερόντων...» (Ι. Κομνηνός, 1984). Βέβαια κάτι τέτοιο δεν δίνει ακριβώς την εικόνα μίας πολυπληθούς συσπείρωσης αλλά μπορεί να συναχθεί από άλλο χωρίο όπου αναφέρει ότι «εκεί είναι και η των μοναχών αγορά και διάφορα των τεχνιτών εργαστήρια τριγύρωθεν...» που μαρτυρά για μια σημαντική αν μη τι άλλο άθροιση ανθρώπων.

Σήμερα οι πηγές που αφορούν το ανθρώπινο δυναμικό σε σταθερή βάση αρχίζουν να υφίστανται ουσιαστικά μετά τη δημιουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Όπως μπορούμε να δούμε στον παρακάτω πίνακα είναι χαρακτηριστική η πτώση του αριθμού των διαμενόντων μετά το 1990. Οι κάτοικοι των Καρυών είναι λαϊκοί και μοναχοί.

1940	1951	1961	1971	1981	1991
712	453	429	301	235	216

πηγή: ΕΣΥΕ

Η εμπορική δραστηριότητα ανά το χρόνο

Η δυσκολία γρήγορης πρόσβασης κατά τους βυζαντινούς χρόνους, σε μεγάλες αστικές συναθροίσεις π.χ. Θεσσαλονίκη, για την αγορά απαραίτητων αγαθών αλλά και τη διάθεση των αγιορείτικων παραδοσιακών και μη προϊόντων, είχε όπως είναι φυσικό την ανάθεση αυτού του ρόλου στην πιο εγγύς ανθρώπινη συσπείρωση με χαρακτηριστικά κέντρου. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η οικονομική δραστηριότητα στις Καρυές ήταν δευτερογενής ανέκαθεν.

Αυτό το ρόλο για την οικονομία του Αγ. Όρους έπαιζε πάντα η αγορά των Καρυών. Η δε σταθερότητα που ενέπνεε η *ανεξαρτησία της αγιορείτικης κοινωνίας* εν μέσω διαφόρων κοινωνικών πολιτικών και εθνικών αλλαγών της περιοχής, στο ρου της ιστορίας, συχνά την έκανε να ξεπερνά το ρόλο εξυπηρέτησης την οικείας αγοράς καθιστώντας την σημαντικό εμπορικό κέντρο της Β. Ελλάδος και των Βαλκανίων.

Μαρτυρίες έχουμε ότι η αυξημένη οικονομική δραστηριότητα των Καρυών είναι γεγονός επί βυζαντινών χρόνων, αναφορά του Β' Τυπικού του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου τόπου αναφέρεται ότι «...μετατροπή τους σε σχεδόν εμπορικό κέντρο...» (Χατζηφώτης, 1985, 9), εξ αιτίας των πολλών αγοραπωλησιών που λάμβαναν χώρα εκεί και επί τουρκοκρατίας.

Η σημαντικότερη εποχή σε επίπεδο εμπορικής διακίνησης στις Καρυές είναι κατά τον 19ο αιώνα, απόρροια μεταρρυθμίσεων στην οθωμανική επικράτεια, που επηρεάζει και τις Καρυές σε τέτοιο βαθμό που το 1881 ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ', ζητά την λήψη αποφάσεων για την επαναφορά της αγιορείτικης πρωτεύουσας στον μοναστικό της χαρακτήρα πράγμα που κάνει την Ι. Κοινότητα να ζητά τη διάλυση πλέον των εκατό εμπορικών μικρομονάδων!!!

Με την έναρξη ήδη του αιώνα που διανύουμε έπαψαν να ισχύουν τα πιο πάνω και οι Καρυές εξυπηρετούν τις ανάγκες των κατοίκων της και των επισκεπτών της.

Στη σημερινή δραστηριότητα της πολίχνης εντάσσεται από τη μία η κλασική εργοχειριακή μοναστική δραστηριότητα (αγιογραφικοί οίκοι, ενασχολούμενοι με την μικροτεχνία, την μουσική, το εμπόριο, χρυσοχοεία, αρωματοποιεία, την κηπουρική) ενώ από την άλλη υφίστανται δραστηριότητες που είναι απαραίτητες για την εξυπηρέτηση της σημαντικότερης ίσως συνάθροισης λαϊκών και μοναχών στο όρος όπως τα δύο εστιατόρια, ο φούρνος, 3 παντοπωλεία, βιβλιοπωλείο, και μερικά κομβολογάδικα.

Οι Καρυές ως διοικητικό κέντρο

Οι Καρυές ανέκαθεν παρουσιάζονται σαν η διοικητική έδρα της αθωνικής μοναστικής κοινότητας. Από την πρώτη φορά που συναντάται στις πηγές (Παπαχρυσάνθου, 1992, 299) ύπαρξη μιας κεντρικής διοίκησης, η γεωγραφική της θέση είναι στις Καρυές.

Το όνομά της είναι Κοινόν, Μέση, Πρωτεϊόν, Λαύρα των Καρεών, κάθισμα των Καρεών, Σκήτη των Καρεών. Ο όρος Πρωτάτο που προέρχεται από το Πρωτεϊόν καταλήγει κατά τα μέσα του 14ου αιώνα να είναι ο επικρατέστερος (Παπαχρυσάνθου, 1992, 309).

Στη διάρκεια των αιώνων βλέπουμε να εκδηλώνεται η θέληση των αγιορειτών να καταστήσουν τις Καρυές αυτοτελή μοναστική κοινότητα η διοικητική της όμως υπόσταση υπερίσχυσε πάντοτε.

Γενεσιουργός αιτία των Καρυών υπήρξε η διαχείριση κοινών υποθέσεων που αφορούσαν αυτόνομους μοναχούς και μικρές ασκητικές κοινότητες της πρώτης περιόδου στο Όρος. Με το βαθμιαίο μετασχηματισμό των ομάδων σε Μονές υπήρξε βούληση κατά την Παπαχρυσάνθου να ακολουθήσουν και οι ομάδες των Καρυών κάτι ανάλογο.

Τα μόνα χαρακτηριστικά που μπορούν να προσδώσουν μια έννοια της οντότητας στην Σκήτη ή Λαύρα των Καρυών είναι η διαχείριση μιας σειράς ιδιοκτησιών γύρω από τη μεγάλη Μέση. Και αυτή όμως παύει να

υφίσταται ουσιαστικά όταν το 1661 λόγω χρεών τα κελιά πωλούνται σε διάφορες Μονές που έγιναν κατ' αρχήν νομείς των κτηρίων και βαθμιαία και κάτοχοι του χώρου (Χρήστου, 1987, 333).

Μορφολογική θεώρηση της πολεοδομίας των Καρυών

Οι Καρυές παρουσιάζουν όψη μικρης πόλης. Ο Σμυρνάκης παραλληλίζει το ύφος της πόλης με αυτό των «...άνευ ρυμοτομίας οθωμανικών πόλεων διασχιζόμενοι υπο τινων άρρυθμων στενωπών οδών» (Σμυρνάκης, 1988, 701), άποψη που μάλλον ενθαρρύνεται από το ότι έχουμε ελάχιστα τυπολογικά στοιχεία που να μας πληροφορούν για τον κλασικό βυζαντινό οικισμό. Άποψη μας είναι ότι οι Καρυές για το μικρό μέγεθός τους (~ 400 κάτοικοι) παρουσιάζουν **σαφέστατο πολεοδομικό σχηματισμό** (ακτινοκεντρικό) με **κεντρικό πυρήνα** όπου διακτινώνονται με μικρότερο συντελεστή πυκνότητας, όσο απομακρυνόμαστε, μεγάλος αριθμός οικοδομημάτων (Χάρτης 2), ενώ παράλληλα έχουμε σαφείς **κυρίους άξονες** και οδικές **περιφερειακές συνδέσεις** (Χάρτης 3).

Ο ιστός της πόλης διαμορφώνεται από τα οικοδομικά τετράγωνα που σχηματίζονται από το δίκτυο δρομων που *τηρεί κατά κανόνα τις επιταγές του ιδιοκτησιακού καθεστώτος*.

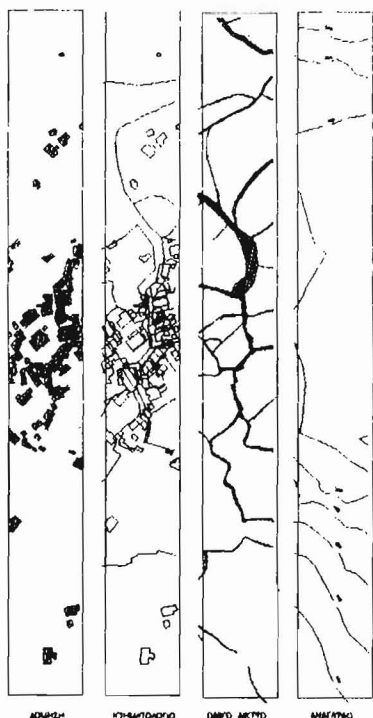
Η οικοδομική πυκνότητα είναι μεγάλη στο εξωτερικό μέρος των οικοδομικών τετραγώνων με έμφαση στην πλευρά που αυτά γειτνιάζουν με τους κεντρικούς δρόμους. Ο πολεοδομικός αυτός ιστός παραμένει σχεδόν ο ίδιος επί αιώνες εφ' όσον το ιδιοκτησιακό καθεστώς αλλάζει πολύ δύσκολα.

Στην ευρύτερη περιοχή έχουμε την εικόνα ενός σε μεγάλη έκταση διάσπαρτου ορεινού χωριού (ογδόντα δύο κελιά) που διακόπτεται από τους όγκους δύο σημαντικών κτιρίων Κουτλουμουσίου και τη σκήτη του Αγ. Ανδρέα.

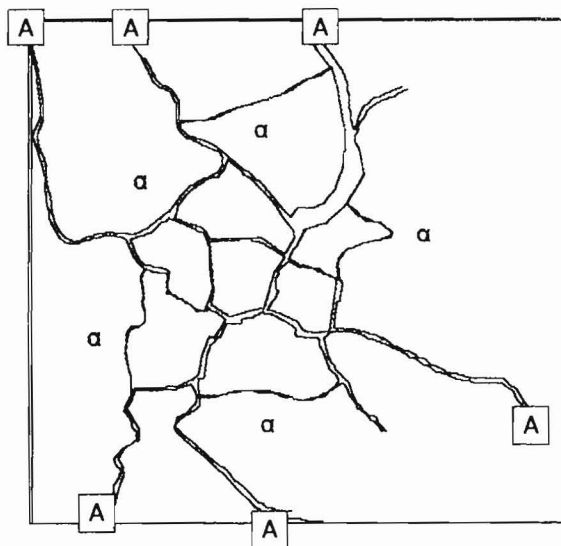
Γενικότερα πάντως, η εικόνα κατάληψης της γης, παρουσιάζει την ακόλουθη διάταξη:

Α Ζώνη. Σαφής σχηματισμένος πυρήνας με κέντρο το Ναό του Πρωτάτου περιστοιχιζόμενό από την πλατεία. Περιλαμβάνει τα μείζονος ενδιαφέροντος κτίρια (Κτίριο Επιστασίας, Ι.Ν. Πρωτάτου), Ο πυρήνας αυτός έγινε απόλυτα εμφανής μετά την κατεδάφιση κατά το μεσοπόλεμο των κτιρίων που βρίσκονταν στο κεντρικό αυτό οικοδομικό τετράγωνο της πολίχνης.

Η ζώνη αυτή περιλαμβάνει στην ακτινα της τα οικοδομήματα μικρής χωρικής κατάληψης με εμφανή εμπορικό χαρακτήρα και μικρό ποσοστό κελιών (εμπορικά μαγαζιά, υπηρεσίες, καλύβες, εργαστήρια)

Χάρτης 2. Συγκριτικά μορφολογικά στοιχεία της πόλης.

A : κύριος άξονας, α : περιφερειακή σύνδεση

Χάρτης 3. Δομή οδικού δικτύου στο κέντρο των Καρυών. A: κύριος άξονας, α: περιφερειακή σύνδεση.

Β ζώνη. Είναι η ευρύτερη περιοχή Καρυών, όπου συναντώνται μεγάλες αγροτικές ιδιοκτησίες (αντιπροσωπεία και κελιά). Η ζώνη αυτή περιλαμβάνει την σκήτη του Αγίου Ανδρέου και την Ι.Μ. Κουτλουμουσίου.

Η **αρχιτεκτονική** των Καρυών μπορεί πολύ γενικά να διαχωριστεί σε δύο ομάδες: η αρχιτεκτονική των σημαντικών κτηρίων, και αυτή των «ανώνυμων» κελιών.

Στην πρώτη κατηγορία θα παραθέσουμε τον **Ναό του Πρωτάτου** (Ο αρχαιότερος σωζόμενος ναός σε σχήμα βασιλικής. Ο πρώτος το 961 και το 1282 - 1328 επί Ανδρονίκου με τοιχογραφίες ο σημερινός, τη **σκήτη του Αγ. Ανδρέου** (Σεράι), την **Ι.Μ. Κουτλουμουσίου** και διάφορα **σημαντικά κελιά και κατασκευές** (τα μεγαλύτερης σπουδαιότητας κτίσματα του περασμένου αιώνα που δέχονται τις επιδράσεις των κρατούντων εκείνη την εποχή χωρών, ρωσικών αυστρογγαρικών κ.λπ.).

Στη δεύτερη κατηγορία θα περιλάβουμε όλα τα κελιά της περιοχής Καρυών όπου με δυσκολία μπορούμε να διακρίνουμε την αρχιτεκτονική

των παλαιών κτισμάτων (Φουντάς, 1989, 76). Οι φυσικές περιπέτειες (πυρκαγιές, σεισμοί κ.ά.) και επιδρομές από πειρατές ή ο αριθμός των ενοίκων κάθε συνοδείας, και οι διαφορετικές εργασιακές ανάγκες ανά εποχή, είχαν σαν αποτέλεσμα ώστε η σημερινή μορφή των κελιών να είναι αποτέλεσμα προσθηκών, μετασκευών ή και εκ βάθρου ανοικοδόμησης.

Τα σημερινά καρυώτικα κελιά γενικά είναι μέλη της κλασσικής ελληνικής αρχιτεκτονικής με λαϊκές μάλλον καταβολές αρχιτεκτονικής και ιδιαιτέρως της παραδοσιακής της Χαλκιδικής.

Γενικά χαρακτηριστικά του καθεστώτος ιδιοκτησίας

Την πλειοψηφία γης που περιλαμβάνεται στα όρια των Καρυών κατέχουν οι Μονές. Ένα ελάχιστο μέρος ανήκει στην Ι. Κοινότητα του Αγίου Όρους. Η μετατόπιση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων της Σκήτης των Καρυών από την ίδια προς τα μοναστήρια είναι γεγονός που συντελέστηκε από νωρίς ήδη. Η μόνη σημαντική αλλαγή που συναντάται, σπανίως και αυτή, είναι ο κερματισμός των κτημάτων με σκοπό την παραχώρησή τους, χωρίς σε καμία περίπτωση την αλλαγή κυριότητας.

Η ιδιοκτησία στις Καρυές έχει τη μορφή *τεμαχίου της συνοδευόμενου απαραίτητα από κτίσμα*. Οι ειδικές περιπτώσεις που συναντώνται είτε με τη μορφή τεμαχίου γης χωρίς κτίσμα, είτε κτίσματος χωρίς τεμάχιο γης, είναι εξαίρεση και είναι οι ακόλουθες.

Η περίπτωση **Κοινών οικημάτων**, διότι κατά την διάρκεια των αιώνων πουλήθηκαν για διάφορους λόγους, όπως είδαμε, τα κτήματα στις Μονές.

Και η περίπτωση μοναδιαίων τεμαχίων γης των «**τσιφλικιών**» που όμως είναι ιδιοκτησίες απαραίτητα κάποιου κτίσματος ευρισκόμενου σε διαφορετική θέση εντός των ορίων του της περιοχής των Καρυών.

Οι ιδιοκτησίες έχουν τον ακόλουθο χαρακτήρα:

Αντιπροσωπείο. Κελί που έχει σαν σκοπό τη διαμονή της αντιπροσωπείας της κάθε Μονής στην πρωτεύουσα του Αγ. Όρους για την εξάσκηση των διοικητικών καθηκόντων της.

Κελί. Σπίτι με εκκλησία και αγρό.

Κοινό οίκημα. Είναι οι ιδιοκτησίες που έχουν απομείνει στην κατοχή της Ι. Κοινότητας (εκκλησία του πρωτάτου, διοίκηση, πύργος, κοιμητήρι, αρχονταρίκι, κίόσκι, λιθόστρωτο δίκτυο της πόλης, δρόμος Δάφνης - Καρυών, Καρυών - Ιβήρων).

Τσιφλίκι είναι αγροτεμάχιο καλλιεργούμενο ή μη που ανήκει σε κάποιο κελί εντός ως συνήθως της πολίχνης.

Αποσαφήνιση των ορίων της περιοχής

«...Γύρω από το χωριό ήταν κήποι με τα οπωροφόρα και τα αμπέλια που ήταν περιφραγμένα και ύστερα απ' αυτά οι αρώσιμοι αγροί που ήταν απερίφρακτοι...» (Ράνσιμαν, 1969, 234). Έτσι ο Ράνσιμαν παραθέτει μια περιγραφή που αφορά τα μικρά αστικά κέντρα στο Βυζάντιο.

Το ίδιο συμβαίνει και στις Καρυές έχουμε εμφανή όρια στο κέντρο και μικρές ιδιοκτησίες απερίφρακτες και τεράστιες όσο απομακρυνόμαστε.

Ως σήμερα τα όρια των Καρυών είναι καταγεγραμμένα στις νομικές πράξεις των αρχείων των εμπλεκόμενων Μονών. Η εφαρμογή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος που απορρέει από αυτές, τηρείται με τη βοήθεια της ανέκαθεν ισχυρής συλλογικής προφορικής συνείδησης των διαμενόντων στη χερσόνησο.

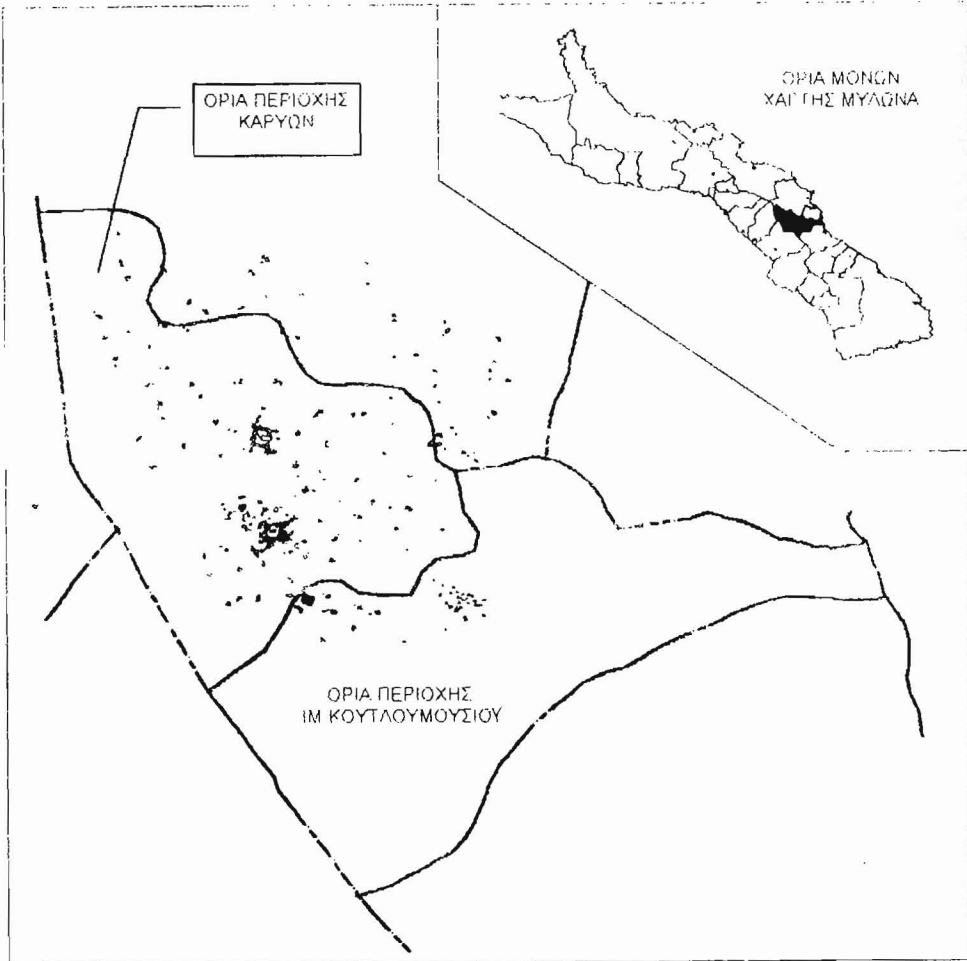
Ο Μυλωνάς υλοποιεί πρώτος χάρτη ορίων των ιδιοκτησιών των Μονών για το σύνολο του Αγ. Όρους, όπου παρουσιάζει την Ι.Μ. Κουτλουμουσίου να συμπεριλαμβάνει στη δικιά της περιοχή και αυτή των Καρυών. Η παρούσα όμως μελέτη καταδεικνύει ότι περισσότερο του μισού από αυτό που θεωρείται από το Μυλωνά ως περιοχή Κουτλουμουσίου, ανήκει στις Καρυές. Οι οποίες διαθέτουν συγκεκριμένη περιοχή με σαφή όρια (Παντοκράτωρος, Παντελεήμονος, Ξηροποτάμου, Κουτλουμουσίου) και έκταση μίας μέσης αγιορείτικης Μονής (Χάρτης 4).

Ιστορικά έχουμε σαφείς ενδείξεις για τα πιο πάνω. Το 1508 καταγράφεται λεπτομερώς η διαδρομή της λιτανείας της εικόνας του Άξιον Εστί (Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, 1982) που γίνεται στα όρια της Σκήτης των Καρέων κι έτσι έχουμε εμμέσως πλην σαφώς, περιγραφή των ορίων.

Η υλοποίηση επί χάρτου της διαδρομής της λιτανείας της εικόνας του Άξιον Εστί, μας δίνει ίσως, το πρώτο χαρτογραφημένο στοιχείο των γεωγραφικών ορίων του μοναστικού οικισμού μορφώματος των Καρυών. (Χάρτης 5).

Στη διάρκεια της παρούσας μελέτης επιχειρήθηκε η σύνταξη σκαριφήματος, του ιδιοκτησιακού καθεστώτος με τη βοήθεια αεροφωτογραφιών, χαρτών (ΓΥΣ, ΥΠΕΧΩΔΕ) και επιτόπιας έρευνας. (Χάρτης 6). Το οποιοδήποτε αποτέλεσμα θα ήταν αδύνατο λόγω της ιδιομορφίας του χώρου, χωρίς την άκρως απαραίτητη μαρτυρία των διαμενόντων στην πολίχνη. Η σύνταξη του εν λόγω σκαριφήματος είναι ιδιαίτερα ακριβής στην α ζώνη του οικισμού, ενώ δυσχερής ως αδύνατη υπήρξε η παραγωγή του για την ευρύτερη περιοχή όπου τα όρια είναι φυσικά (ρέματα, μονοπάτια και άρα λιγότερο σαφή, σε αντίθεση με το κέντρο της πολίχνης όπου η δόμηση σχεδόν υποδηλεί και την ιδιοκτησία. Η μελέτη βρίσκεται σε εξέλιξη.

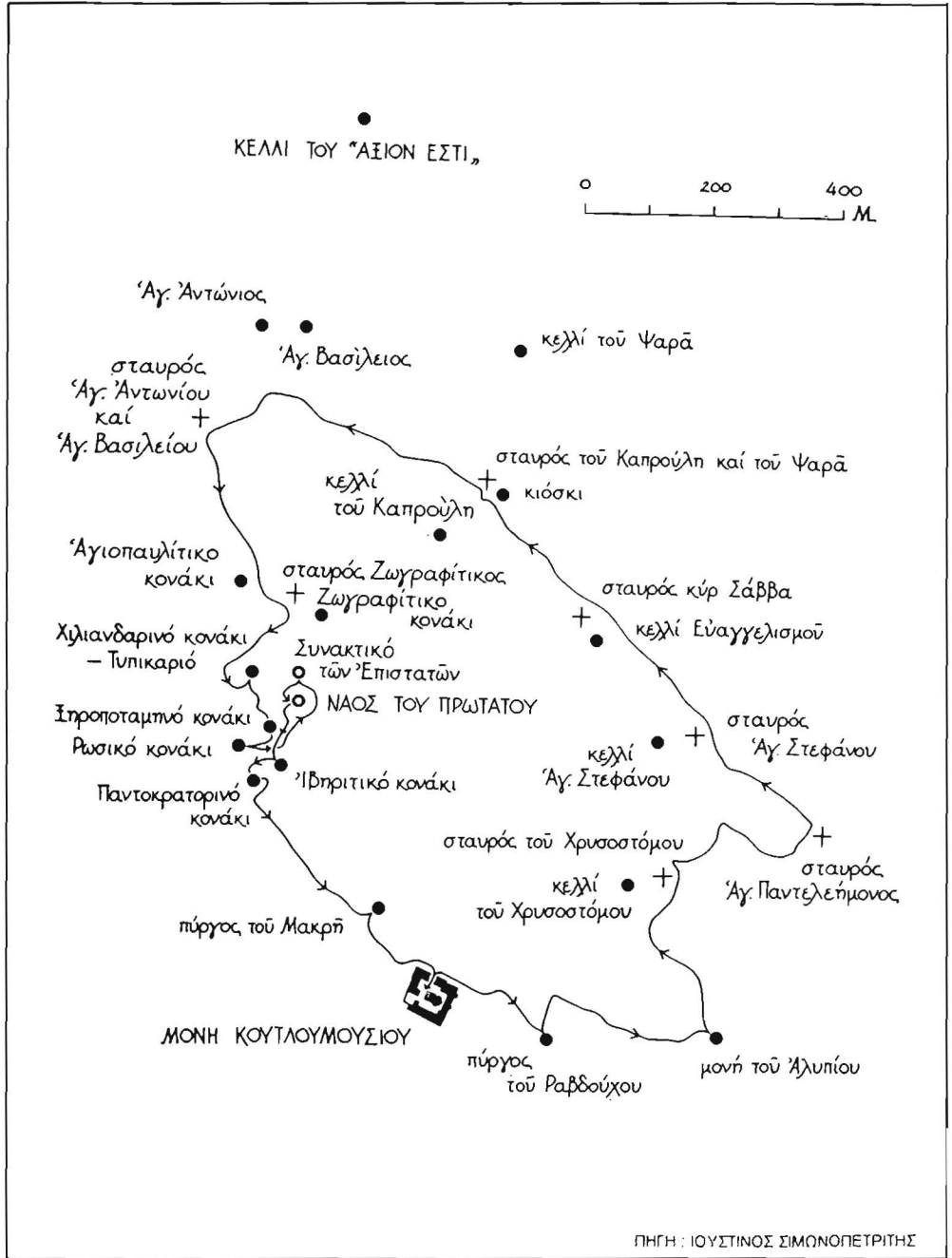

Χάρτης 4.

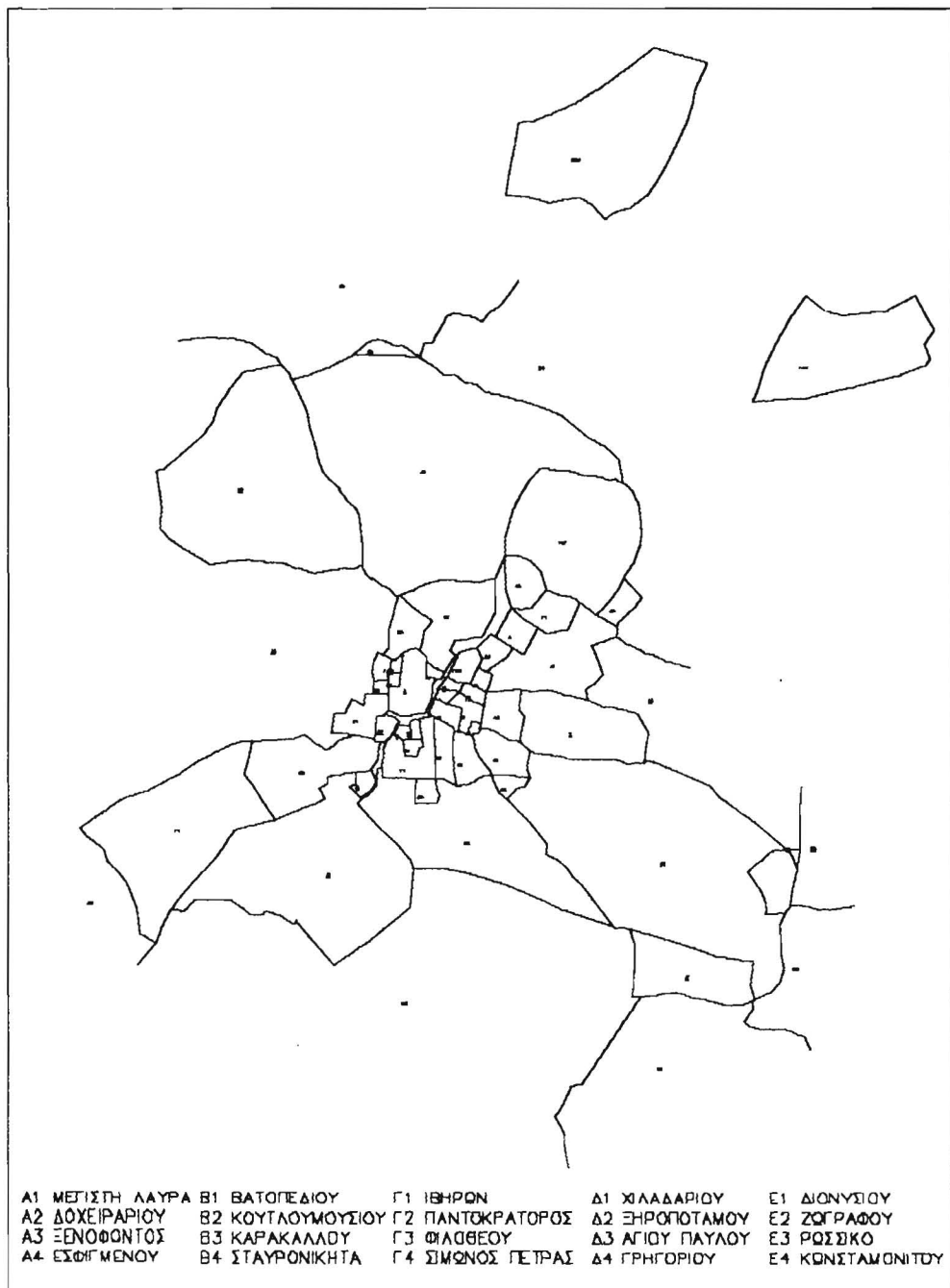
Συμπερασματικά

Οι πόλεις δεν είναι μόνο αυτό που φαίνονται. Υπάρχουν κοινωνικές και θεσμικές επιταγές, που διαμορφώνουν νομικά πλαίσια, τα οποία με τη σειρά τους δίνουν σ' αυτές την εξωτερική τους μορφή.

Οι Καρυές είναι ένα ζωντανό πολεοδομικό μόντυπο που έρχεται από τα βάθη της ιστορίας. Ο χαρακτήρας διαφόρων στοιχείων, όπως για παράδειγμα η αρχιτεκτονική είναι κάτι που έχει διαφοροποιηθεί από τη φυσική και μη φθορά του χρόνου. Αυτό που όντως με σιγουριά μπορούμε

Χάρτης 5. Η διαδρομή της λιτανείας της εικόνας του «Αξιον εστι» στη σκήτη των Καρυών.

Χάρτης 6. Κτηματολογικό σκαρίφημα περιοχή Καρυών.

να αποκωδικοποιήσουμε σε εξαιρετικά μεγάλο ποσοστό είναι το ιδιοκτησιακό καθεστώς, και οι κανόνες που το διέπουν και το κατέστησαν πολύ περισσότερο ανθεκτικό στο χρόνο.

Η πλειονότητα των αλλαγών, είναι καταχωρημένες στο αρχειακό υλικό των Μονών και άρα προσφερόμενες για πλήρη μελέτη του φαινομένου.

Η συστηματική μελέτη των αρχείων ανά τους αιώνες, μπορεί να δώσει με ακρίβεια την εξέλιξη του καθεστώτος ιδιοκτησίας, της αθωνικής πρωτεύουσας ακόμα μπορεί να συμβάλει στην ανάλυση των δομών της βυζαντινής πόλης και τέλος να δώσει ερμηνείες για τη μετεξέλιξη και προσαρμοστικότητα αυτού του πανάρχαιου πολεοδομικού και χωροταξικού μοντέλου στα σύγχρονα κοινωνικά δεδομένα.

Βιβλιογραφία

- Σμυρνάκης, Γ. (1988). Το Άγιον Όρος, Πανσέληνος, (ανατύπωση από την έκδοση του 1903). Άγ. Όρος.
- Κομνηνός, Ι. (1984). Προσκηνητάριον του Αγ. Όρους του Άθωνος, Πανσέληνος, (ανατύπωση από την α' έκδοση του 1701), Άγ. Όρος.
- Χατζηφώτης, Ι. (1985). Τα εργαστήρια και η αγορά των Καρυών Αγίου Όρους στον 19ο αιώνα, Πανσέληνος, Άγ. Όρος.
- Παπαχρυσάνθου, Δ. (1992). Ο αθωνικός Μοναχισμός, αρχές και οργάνωση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Παπαχρυσάνθου, Δ. (1992). Ο αθωνικός Μοναχισμός, αρχές και οργάνωση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Χρήστου, Π. (1987). Το Άγιον Όρος, Εποπτεία, Αθήνα.
- Σμυρνάκης, Γ. (1988). Το Άγιον Όρος, Πανσέληνος, Άγ. Όρος.
- Μπούρας, Χ. Κατοικίες και Οικισμοί στην Βυζαντινή Ελλάδα, εκδ. Αρχιτεκτονικών Θεμάτων «Οικισμοί στην Ελλάδα».
- Φουντάς, Π. (1989). Η Αρχιτεκτονική των αγιορείτικων κελιών, Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική - Άγιον Όρος Μέλισσα.
- Ράνσιμαν, (1969). Βυζαντινός Πολιτισμός, Γαλαξίας.
- Μυλωνάς, Π. (1968). Μελέτη αξιοποίησεως των πολιτιστικών και οικιστικών στοιχείων της χερσονήσου του Άθω, Αθήνα.
- Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, (1982). Άξιον Εστί, Πανσέληνος, Άγ. Όρος.
- Αναφορά στη συλλογή Archive d' Athos.